

УДК 342.72(477):340.62:341

Чернушенко Д. А., здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

Chernushenko D., Researcher of Department of Philosophy of Right and Legal Logic of the National Academy of Internal Affairs

**ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В ГАЛУЗІ
ОХОРОНИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я
В КОНТЕКСТІ ВДОСКОНАЛЕННЯ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ВІДПОВІДНО
ДО МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ
ДОТРИМАННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ
ПСИХІЧНО ХВОРИХ**

**DEFENCE OF HUMAN RIGHTS IN INDUSTRY
OF GUARD PSYCHICAL HEALTH IN CONTEXT
OF PERFECTION OF LEGISLATION OF UKRAINE
OF ACCORDANCE WITH INTERNATIONAL
STANDARDS OF OBSERVANCE AND DEFENCE
OF RIGHTS MENTALLY PATIENTS**

Здійснено аналіз поняття дієздатності в контексті дієвого механізму реалізації та дотримання прав осіб з психіатричною інвалідністю з огляду на відповідність українського законодавства міжнародним стандартам дотримання та захисту прав психічно хворих.

Ключові слова: права людини, правове регулювання, дієздатність, правосуб'єктність.

Проведен анализ понятия дееспособности в контексте действенного механизма реализации и соблюдения прав лиц с психиатрической инвалидностью, учитывая соответствие украинского законодательства международным стандартам соблюдения и защиты прав психически больных.

Ключевые слова: права человека, правовое регулирование, дееспособность, правосубъектность.

In the article the description and analysis of the notion of capacity in the context of an effective mechanism for the implementation and observance of the rights of persons with psychiatric disabilities in the context of compliance with the Ukrainian Legislation with international standards and the protection of the rights of mentally Boling.

Keywords: human rights, pravova regulation, capacity, prosjektet.

Сьогодні для сучасного українського суспільства є актуальною професійна дискусія стосовно принципів існування в сучасному правовому суспільстві, дотримання міжнародних стандартів забезпечення та захисту прав людини, приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних правових актів.

Дослідження Ілейко В.Р., Первомайського В.Б. присвячені проблемі визначення природи і змісту категорії «дієздатність» в судовомедичній експертизі. Аргунова Ю.Н., Горинов В.В., Васиуков С.А., Кондратьев Ф.В. досліджують теоретичні питання судово психіатричної експертизи в цивільному процесі, а також поняття психічного здоров'я та критерії судово-психіатричних експертних оцінок; В.А. Кройтор, Т.В. Степаненко – стандарти Європейського Союзу у сфері цивільного судочинства: проблеми доступу до правосуддя; Степанов І.О., Зільберблат Г.М., Черняховський І.А. – правове регулювання надання психіатричної допомоги; Вікторія Третьякова – міжнародно-правові виміри профілактики, забезпечення та охорони психічного здоров'я населення.

Українські вчені Ілейко В.Р., Первомайський В.Б. започаткували дискусію стосовно змісту поняття «дієздатність»,

«часткова дієздатність» з точки зору об'єктивних критеріїв задля запобігання порушенню прав психічно хворих осіб.

Захист прав психічно хворих осіб, побудова діяльного механізму щодо дійсної реалізації прав цієї найбільш незахищеної категорії українських громадян є завданням не тільки правовим, але й ціннісним і гуманітарним. Для України особливо гостро стоїть питання не нормативно – правової бази в питанні дотримання та захисту прав особи що страждає психічними розладами, а в забезпеченні дієвого механізму захисту прав людини що має психіатричний діагноз відповідно до міжнародних стандартів.

У щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради зазначено, що чинний механізм захисту повнолітніх осіб з інвалідністю внаслідок психічних порушень не відповідає міжнародним зобов'язанням держави, обмежує права цих осіб на рівність і недискримінацію, доступ до правосуддя, захист особистої цілісності, самостійний спосіб життя й залучення до місцевої спільноти, право на сім'ю, право голосу тощо. Згідно доповіді Уповноваженим з прав людини були внесені пропозиції щодо вдосконалення законодавства - внести зміни до Цивільного кодексу України щодо закріплення норми визнання недієздатних осіб суб'єктами правових відносин (стаття 41). «Якщо для обмежено дієздатних осіб передбачено право звертатися до суду або органу опіки і піклування про звільнення від обов'язків свого піклувальника (стаття 75 ЦК України), то недієздатним особам таке право не передбачене. Зазначене суперечить статті 4 Конвенції ООН про права інвалідів, пункту 1 Декларації про права розумово відсталих осіб (1971)» [1].

Дослідити зміст та застосування поняття «дієздатність» в аспекті дотримання та захисту прав особи, що має психічне захворювання. Системні порушення прав психічно хворої людини, на нашу думку, пов'язано зі змістом поняття дієздатності в Цивільному кодексі України – зміст поняття має медичне та психологічне навантаження, що призводить до суб'єктивізму в правовій оцінці правоспроможності особи. На часі професійна дискусія щодо змісту поняття «дієздатність» з метою розробки принципів поняття «часткова дієздатність» по відношенню до психічно хворої особи.

Незважаючи на те, що в цілому законодавчо в Україні забезпечені припущення психічного здоров'я особи та забезпечена конфіденційність інформації про неї, можна констатувати, що Закон в аспекті механізму його впровадження фактично є декларацією про наміри.

Можна стверджувати, що «Психіатрія належить до найбільш актуальних з позиції правового регулювання галузей медичної діяльності. Історія нашої країни переконливо свідчить, що недостатня увага до проблеми юридичного забезпечення психіатричної допомоги у поєднанні з девальвацією правового статусу людини здатні негативно відбиватися як власне на психіатрії, так і на долі осіб, пов'язаних з наданням психіатричної допомоги» [2, с. 26].

Законодавство охорони здоров'я має юридично забезпечувати право пацієнтів на лікування. Пацієнти, що лікуються у психіатричних установах або звертаються за допомогою, повинні бути захищені тими ж юридичними та етичними правилами, що і пацієнти з будь-якими іншими видами захворювань відповідно до міжнародних стандартів в галузі охорони здоров'я.

Так, згідно Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», ст. 2, якщо міжнародним договором, в якому бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України про охорону здоров'я, то застосовуються правила міжнародного договору.

В Україні відповідно до загальновизнаних міжнародних норм та національного законодавства, людина має право у випадку порушення її прав у сфері охорони здоров'я відстоювати інтереси у суді (Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», ст. 8); за умов вичерпання можливих засобів на національному рівні – звернутись до Європейського суду з прав людини з індивідуальним зверненням, якщо її право порушене та ігнорується національними органами влади («Європейська конвенція з прав людини», ст. 34); звертатися до відповідних комісій та комітетів Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародної організації праці, Всесвітньої медичної асоціації ООН, Всесвітньої психіатричної асоціації та інших міжнародних організацій [3, с. 64–77].

Конституція України (ст. 55, ч. 5) передбачає правовий та судовий захист прав та інтересів кожного громадянина. Згідно ст. 15, 19 Закону України «Про звернення громадян» у разі порушення прав громадянина, слід звертатися до тих органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що за своїми функціональними обов'язками повинні вирішувати визначені громадянином питання щодо його порушених прав. Зазначені посадові особи мають об'єктивно та вчасно розглядати прийняті звернення, перевіряти викладені в них факти, зобов'язані приймати рішення відповідно до чинного законодавства України, забезпечувати виконання прийнятих рішень та повідомляти громадян про результати розгляду звернень.

Базовим спеціалізованим регуляторним документом в сфері захисту прав психічно хворих людей є Закон «Про психіатричну допомогу» і відповідні до нього зміни [4]. Закон визначає правові і організаційні принципи забезпечення громадян психіатричною допомогою, виходячи з пріоритету прав і свобод людини і громадянина, встановлює обов'язки органів виконавчої влади і органів місцевої самоврядності по організації надання психіатричної допомоги і правового і соціального захисту осіб, які страждають на психічні розлади, регламентує права і обов'язки фахівців, інших працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги.

Чинний в Україні Закон «Про психіатричну допомогу» було прийнято вже після вступу у дію Конституції України, входження України до Ради Європи та підписання Європейської конвенції про основні права та свободи [4]. Закон зорієнтований на міжнародні стандарти, побудований в конституційному форматі і більшість міжнародних стандартів і нормативів щодо забезпечення громадян психіатричною допомогою в ньому враховані. Так, діагностика психічного розладу та лікування особи, яка страждає на психічний розлад, здійснюється відповідно до загальноновизнаних міжнародних стандартів діагностики та Міжнародної статистичної класифікації хвороб, прийнятих Міністерством охорони здоров'я для застосування в Україні. Діагноз психічного розладу не може базуватися на незгоді особи з існуючими в суспільстві політичними, моральними, правовими, релігійними, культурними цінностями

або на будь-яких інших підставах, безпосередньо не пов'язаних із станом її психічного здоров'я [5].

Незважаючи на те, що в цілому законодавчо в Україні забезпечені припущення психічного здоров'я особи та забезпечена конфіденційність інформації про неї, можна констатувати, що Закон в аспекті механізму його впровадження фактично є декларацією про наміри. Можна стверджувати, що для України особливо гостро стоїть питання не нормативно – правової бази в питанні дотримання та захисту прав особи що страждає психічними розладами, а в забезпеченні механізму захисту прав людини в аспекті надання психіатричної допомоги.

У щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні В.Лутківська звернула увагу на проблему, виявлену під час моніторингу, зокрема порушення прав людей з психічними розладами, які «перебувають в установах системи охорони здоров'я, соціального захисту населення і пенітенціарної служби при застосуванні до них засобів примусової ізоляції та фізичного обмеження, порядок застосування яких не регламентовано жодним нормативно-правовим актом» [6, с. 182].

За поданням Уповноваженого, Міністерством охорони здоров'я України підготовлено проект відомчого наказу «Про затвердження Інструкції про порядок застосування фізичного обмеження та ізоляції при наданні психіатричної допомоги особам, які страждають на психічні розлади».

З 2012 р. в Україні реалізується також Державна цільова програма «Національний план дій з реалізації Конвенції ООН про права інвалідів» на період до 2020 р.

Каменем спотикання проблеми дотримання та захисту прав психічно хворих є орієнтація більшості законодавчих актів у цій сфері на надання особам з психіатричною інвалідністю соціальної допомоги, а не на дотримання прав таких людей, забезпечення їхньої нормальної життєдіяльності й повноцінної участі в житті суспільства. На цьому неодноразово наголошували представники громадських організацій інвалідів України, зокрема і в альтернативному звіті щодо виконання Конвенції ООН про права людей з інвалідністю «Загублені права».

У відповідності до Цивільного Кодексу України, визначення людини недієздатною та призначення опікунства є єдиним гарантованим законом механізмом захисту прав та інтересів повнолітніх громадян з інтелектуальними та психосоціальними розладами.

Однак, як зазначається в альтернативному звіті, «цивільна недієздатність» та опіка означає перетворення людини на об'єкт, а не суб'єкт цивільної взаємодії: його/її підпис стає недійсним, відтак, особа не може офіційно висловити власну точку зору про медичне лікування чи догляд, не може подати заяву про прийом на роботу, виконати будь-які фінансові операції, подати заяву до суду чи до інших органів влади, укласти шлюб тощо. Залишається лише тіло, і державна система соціального захисту турбується про тіло, розум людини втрачає визнання, усі рішення приймаються опікуном» [7, с. 5].

На сьогодні чинний механізм захисту повнолітніх осіб з інвалідністю внаслідок психічних порушень, полягає у визнанні їх у судовому порядку недієздатними. Згідно Закону України «Про звернення громадян» звернення осіб, визнаних судом недієздатними, не розглядаються. Статус недієздатних осіб в Україні позбавляє їх права на безпосереднє звернення до суду: згідно з п. 2 частини третьої ст. 121 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) позовна заява, подана недієздатною особою, повертається заявникові [8].

Відсутність адміністративної процесуальної дієздатності, що визначено ст. 48 КАС України, унеможливило звернення недієздатних осіб з адміністративним позовом до суду в разі порушення їхніх прав органами опіки і піклування або опікунами [9].

Особи, визнані судом недієздатними або дієздатність яких обмежена, також не можуть безпосередньо реалізувати право на безоплатну правову допомогу, оскільки відповідно до частини третьої ст. 10 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» звертатися про надання одного з видів правових послуг можуть лише їхні опікуни чи піклувальники [10].

Як зазначено в доповіді Уповноваженого, Стаття 7 Декларації ООН про права розумово відсталих осіб наголошує на необхідності періодичного перегляду статусу недієздатних осіб. За відсутності механізмів такого перегляду в Україні поновлення

дієздатності особи залежить від заяви її опікуна або органу опіки і піклування. Зазначене суперечить статтям 5, 12 та 13 Конвенції ООН про права інвалідів і є дискримінацією за ознакою інвалідності. Міжнародний досвід свідчить про тенденцію до забезпечення рівності осіб з особливими потребами при реалізації ними процесуальних прав [6, с. 182].

За результатами розгляду справи «Наталія Михайленко проти України» Європейський суд з прав людини визнав порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод відсутність доступу в Україні до процедури поновлення дієздатності недієздатної особи. Суд зазначив, що право звертатися з позовом про перегляд справи про дієздатність є одним із найважливіших прав людини і стосується процедур, важливих при реалізації всіх прав і свобод [11].

Можна зробити висновок, що підставою, яка певним чином заперечує реальний механізм правозахисту осіб з психіатричною хворобою, є зміст поняття дієздатності в сучасному Цивільному кодексі.

Згідно Законодавству України, відповідно до ст. 30 ЦК, «цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання».

Таким чином, обсяг і зміст поняття «дієздатність» може бути визначено формулою «усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними».

Відповідно до п. 1 ст. 36 ЦК від 16.01.2003, Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними [12].

На думку Ілейко В.Р., Первомайського В.Б. недоліком в визначенні поняття «дієздатність» є два критерії – медичний – «хронічний, стійкий психічний розлад» і психологічний – «усвідомлення значення своїх дій та (або) керівництво ними».

Медичний критерій недієздатності у новій редакції ЦК, як зазначають автори, зазнав змін і визначений узагальненим поняттям – «хронічний, стійкий психічний розлад», яке включає до себе психічні розлади різні за походженням та патогенетичними механізмами, основною ознакою яких є довготривалість та виразність, яка виключає здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Слід відзначити, що формулювання «хронічний, стійкий психічний розлад» є більш прогресивним, аніж «душевна хвороба або недоумство». Між тим воно є неточним і розпливчатим тому, що поняття «хронічний» та «стійкий» – синонімічні і відображають подовженість, динаміку психічного розладу, але не відображають його тяжкість (глибину та виразність) [13, с. 38–42].

Згідно п. 1 ст. 38 Поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена можливо у разі видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність [12].

Як слушно зазначають Ілейко В. Р., Первомайський В. Б., для поновлення ж обмеженої цивільної дієздатності особи суперечить науковим уявленням щодо впливу наявних психічних розладів на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Психічний стан осіб з розумовою відсталістю, особи похилого віку з судинним ураженням головного мозку, особи з постпсихотичними психічними розладами практично не можуть досягти такого поліпшення, щоб «у повному обсязі» відновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними [13, с. 38–42].

Поєднання в одній юридичній категорії медичного та психологічного змісту породжують юридичну невизначеність у законодавстві, сприяють суб'єктивізму в розумінні проблеми і тим самим створюють умови для порушення прав психічно хворих – прав як матеріальних, так і процесуальних, а також створюють підґрунтя щодо порушення прав людини з використанням психіатричного діагнозу.

На думку Ілейко В. Р., проблема обмеженої дієздатності досить щільно стикається з проблемою так званої медичної дієздатності, яка розробляється на Заході в рамках теми інформованої або усвідомленої згоди – пропонуються різні способи визначення здатності пацієнтів з психічними розладами зрозуміти і усвідомити ту ту інформацію, яка їм пропонується в рамках лікування, обстеження і клінічних дослідницьких випробувань.

Як підкреслює Ілейко В. Р., необхідність стандартизації процедур визначення дієздатності дозволило запропонувати такі «Правові стандарти» для оцінки розуміння пацієнтами інформації відносно згоди – людина повинна мати можливість: а) зробити вибір; би) зрозуміти інформацію, яка стосується рішення відносно лікування; у) оцінити значущість отриманої інформації, що стосується хвороби і можливого лікування особисто для себе в даній конкретній ситуації; г) розумно використовувати інформацію (або її аргументи), щоб дати собі можливість порівняти і зважити наслідки. Були виділені також такі критерії медичної дієздатності (стандартні ознаки) – здібності: а) повідомляти про свій вибір; би) розуміти відповідну інформацію; у) утримувати інформацію; г) оцінювати значення інформації про лікування для себе; д) роздумувати і уміти володіти інформацією [13, с. 57–62].

На часі проблема формалізованого наповнення поняття дієздатності. Повинна існувати можливість застосування в Українському законодавстві поняття часткової або обмеженої дієздатності, коли особа у зв'язку з певними причинами обмежується в своїх правах частково – для особи з психічною хворобою, наприклад, обмежуються права щодо укладання економічних договорів без узгодження з опікуном, окрім незначних, побутових, використання яких без допомоги радника або опікуна може принести шкоду психічно хворому. Таким чином, повинна існувати можливість обмежити дієздатність хворого без повної дискримінації його прав.

На думку С. Глузмана, категорія «недієздатний» нам дісталася від Радянського Союзу. «У жодній нормальній країні немає категорій «біле» і «чорне». Це тільки у нас ділиться: «дієздатний – недієздатний». На Заході є інститут зменшеної дієздатності, часткової. Вони, ці люди, можуть жити поза

лікарню, можуть їздити у транспорті. Та за своїм статусом не можуть укласти угод про купівлю чи здійснювати інші фінансові операції» [14].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www1.ombudsman.gov.ua/ua/page/npm/%D1%96nformacz%D1%96ya-pro-p%D1%96drozd%D1%96l.html>.

2. Степанов І. О. Правове регулювання надання психіатричної допомоги / І. О. Степанов, Г. М. Зільберблат, І. А. Черняхівський // Мистецтво лікування. – 2012. – № 5 (91). – С. 26–29.

3. Кройтор В. А. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства: проблеми доступу до правосуддя / В. А. Кройтор, Т. В. Степаненко // Наукові записи Харківського економіко-правового університету. – 2005. – № 1 (2). – С. 64–77.

4. Про психіатричну допомогу [Електронний ресурс] : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1489-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143. – Режим доступу :

<http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1011.18.141&nobreak=1>.

5. Третьякова В. Міжнародно-правові виміри профілактики, забезпечення та охорони психічного здоров'я населення [Електронний ресурс] / В. Третьякова. – Режим доступу :

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzizvru/2012_3/p12_34.html.

6. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина [Електронний ресурс]. – К., 2014. – 552 с. – Режим доступу :

http://www1.ombudsman.gov.ua/files/Dopovidi/dopovid_2014b.pdf

7. Альтернативний звіт «Виконання в Україні Конвенції про права осіб з інвалідністю ООН» [Електронний ресурс]. – К. : ВГО «Коаліція», 2012. – Режим доступу :

<http://inteldisabilities-coalition.org.ua/index.php/component/ars/repository/publikations/publikations-1/altzvut-doc>

8. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

9. Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс] : Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. – Режим доступу :

zakon.rada.gov.ua»Законодавство України»2747-15.

10. Про безоплатну правову допомогу [Електронний ресурс] : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI. – Режим доступу :

[kodeksy.com.ua](http://kodeksy.com.ua/download.php?id=293)»download.php?id=293.

11. Справа «Наталія Михайленко проти України» Європейський суд у справах людини [Електронний ресурс] : рішення від 30 трав. 2013 р. – Режим доступу :

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO00547.html.

12. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

13. Ілейко В. Р. Теоретичний аналіз понять «дієздатність», «недієздатність», «обмежена дієздатність» у Цивільному кодексі України в редакції від 16 січня 2003 року / В. Р. Ілейко, В. Б. Первомайський // Архів психіатрії. – 2007. – Т. 13. – № 1–2.

14. Лемиш А. Діагноз Семена Глузмана [Електронний ресурс] / А. Лемиш // День. – 1999. – № 209. – Режим доступу :

<http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/diagnoz-semena-gluzmana>